

FODOR PÁL

Az oszmán pénzrendszer

16. századi válságáról

Megjegyzések az 1585/89. évi leértékelésről

Az oszmán pénzrendszer a birodalom kialakulásának időszakában az akcsének (nyugaton aszpernek, oszporának) nevezett ezüsthíánnyal nyugodott. Ez a kisméretű fém pénz, amely egyúttal számítási pénz is volt, a túlnyomóan természetes gazdaság viszonyai között hosszú időn át igen alkalmasnak bizonyult a viszonylag korlátozott pénzforgalom lebonyolítására (egyes becslések szerint a 15. századi oszmán parasztság adóinak csupán mintegy 20%-át rótták le pénzben).¹ Az akcse természetesen nem az egyedüli fizetőeszköz volt. A helyi forgalomban, bár az állam nem fogadta el őket, különféle rézvereteket is használtak, a nagyobb állami pénz- és hiteligyleteknél (például az adóbérleteknél), a nemzetközi kereskedelemben pedig főleg aranypénzeket. Az utóbbiak jórészt, de nem kizárólag Velencéből érkeztek az Oszmán Birodalomba. A köztársaság a keleti kereskedelem finanszírozására a 14. század közepe óta egyre nagyobb mennyiségben veretett aranydukátot, amely hamarosan elárasztotta a Levantei piacokat, és fokozatosan hátrébe szorítva a korábbi ezüstpénzeket, jó kétszáz éven át a legfontosabb fizetési eszköz lett Jeméntől Londonig.² Az oszmán piacokon szívesen fogadták még a genovai, az egyiptomi és a magyar aranyat is. Az aranypénzek sikerét főleg három tényező segítette elő: a viszonylagos ezüsthíány, a forgalom növekedése és az, hogy a nagy aranyérmék ritkábban voltak kitéve az ezüstpénzeknél sűrűn előforduló manipulációknak: hamisításnak, súlycsökkentésnek, nyírásnak stb. A 15. században az oszmán állam ezért nemcsak beengedte, hanem – a magyar kivétellel – alkalomadtán utánozta (verette) is a külföldi aranyakat.

Mikor Konstantinápoly bevétele után II. Mehmed szultán (1451-1481) elszánta magát Velence gazdasági és politikai hatalmának megtörésére, az oszmán pénzügyi önállóság növelését is szükségesnek vélte. Ennek érdekében 1477-78-ban (éppen a hosszú velencei háború idején) oszmán aranypénzt bocsátott ki, melyet *szultánin*ak vagy *haszené*nek neveztek. Az új érme a velencei dukát szolgált mintául. Ezzel új korszak kezdődött az oszmán pénztörténetben: az eddigi monometallizmust felváltotta a bimetallizmus. Ez annyit jelent, hogy az oszmán pénzverdek folyamatosan juttatták piacra mindkét oszmán pénzérmét, a kettő között hivatalos átváltási arányt állapítottak meg, s árfolyamukat a külföldi pénzekkel szemben is rögzítették.³ A *szultáni* megjelenése azonban távolról sem vetett véget az akcse

¹ Az oszmán pénzrendszer ismertetésekor főleg a következő munkákra támaszkodtam: Sahillioğlu, Halil: The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History 1300-1750. (a továbbiakban: Sahillioğlu) In. Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds. Ed. by J. F. Richards. (a továbbiakban: Precious Metals) Durham, 1983. 269-304., főleg 269-281. Pamuk, Şevket: Money in the Ottoman Empire 1326-1914. (a továbbiakban: Pamuk) In. An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914. Edited by Halil İnalcık with Donald Quataert. Cambridge, 1994. 947-985., főleg 950 skk. (a továbbiakban: An Economic and Social History)

² Robbert, Louis Buenger: Monetary Flows – Venice 1150 to 1400. In. Precious Metals 77.

³ Pamuk 956. Haim Gerber ezzel szemben úgy véli, a rendszer nem nevezhető bimetallizmusnak: The Monetary System of the Ottoman Empire. Journal of the Economic and Social History of the Orient, 25:3. 1982. 309. (a továbbiakban: Gerber)

„uralmának”: az utóbbi még 1582-ben is 58,25%-át tette ki a kincstárba befolyt pénzeknek (szemben a különféle aranypénzek 20,51%-os arányával).⁴ Ugyanígy továbbra is zavartalanul áramlott be és ki a velencei dukát, melyet az oszmán államkincstár hovatovább a sajátjával azonos pénzként kezelte: ezüstben, ill. akcsében kifejezett értékét a szultániéval egyezően állapította meg, s a központi elszámolásokban időnként el sem választotta egymástól a két-féle aranyérmét. A 16. század közepe táján megjelentek a birodalomban a törökül (a német Groschenből) *gurusnak* nevezett új, nagyméretű európai ezüstpénzek. Ezeket a kormányzat az 1560-as években kezdte hivatalos fizetőeszközként elfogadni, de csak az 1580-as évek közepétől tettek szert nagyobb jelentőségre (főleg a spanyol *real* [riyal] és a holland oroszlanos [eszedi] gurus).⁵

Míg a monometallizmus korában többé-kevésbé egységes (akcse-alapú) pénzrendszerről beszélhetünk, az 1477-től 1690-ig tartó bimetalizmus idején a kormányzat ezt már nem akarta és nem is tudta fenntartani többé. A birodalom több kontinensre történő kiterjedésével négy nagyobb és több kisebb különálló pénzügyi zóna jött létre. A Balkán nagy részén és Kis-Ázsia középső és nyugati felében, vagyis a birodalom magterületein az akcse és a szultáni számított a legfontosabb pénzfajtának. Az 1517-ben meghódított Egyiptomban (s részben Arábiában és Jemenben) a *medin* vagy későbbi nevén a *para* lett a csercforgalom alapvető eszköze. Kelet-Anatóliában és Irakban jobbra (de nem kizárólag) a *sáhi* forgott, amelyet az itteni oszmán pénzverdek pontosan a „hivatalos” perzsa valuta, a *dirhem* mintájára vertek (magyarán szólva: a birodalom keleti fele a vetélytárs Perzsia pénzt használta). A negyedik nagyobb pénzügyi egységet a magyarországi hódoltság és a szomszédos területek alkották: itt az akcse jelenléte ellenére a magyar *dénár* (törökül *penz*) és más nyugati érmék uralkodtak.⁶ Innen jutottak el az első európai *gurusok* is az Oszmán Birodalomba. Voltak területek, amelyek több zónába vagy éppen egyikbe sem illeszkedtek: Szíria (para és sáhi vegyesen), Észak-Afrika (különféle helyi és európai pénzek), a Krím (oszmánok ellenőrizte saját pénz) és a két román fejedelemség (akcse, dénár, más nyugati pénzek és sáhi).⁷

A 15. század végi és a 16. századi oszmán pénzrendszer különféle elemeit a politikai és gazdasági változások eltérően befolyásolták. A szultáni a 16. század végéig nagyrészt megőrizte értékét, hiszen mindössze kétszer nyúltak hozzá: először 1526-ban, amikor az eredeti 3,572 g-ról 3,544 g-ra, másodszor 1564-ben, amikor 3,517 g-ra csökkentették a súlyát (0,996%-os tisztaságát megőrizve).⁸ Ezzel szemben az akcse az első száz évet leszámítva fo-

⁴ Sahillioğlu 298. Ebben szerepet játszott az is, hogy az oszmán aranyellátás csak Egyiptom elfoglalása után lett biztonságosabb.

⁵ Ezek elterjedésére és árfolyamváltozásaira lásd Buza János: Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mittel-europa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). Acta Historica, Budapest, 27. 1981. főleg 339 skk.

⁶ Hegyi Klára: A török hódoltság és pénzforgalma: Numizmatikai Közlemények, 86-87. 1987-1988. 77-83. A dénár szerepére lásd Buza János: Pénzforgalom a tizenöt éves háború idején: Numizmatikai Közöny 94-95. 1995-1996. 34. Buza János: A magyar dénár kivitele Észak-Itáliába a XVI. század közepén. In: Numizmatika és társadalomtudományok, II. Debrecen, 1996. 92. A régészeti eredmények arról tanúskodnak, hogy Magyarországon az akcse elhanyagolható szerepet játszott. Lásd Dávid Géza – Gereyely Ibolya: Ottoman Social and Economic Life Uncarthed. An Assessment of Ottoman Archeological Finds in Hungary. Előadás a heidelbergi oszmantikai gazdaságtörténeti kongresszuson. (Sajtó alatt.)

⁷ A két vazallus fejedelemségben forgó veretekre lásd még Murgescu, Bogdan: The Circulation of the Hungarian Denars in the Romanian Principalities in the 16th Century: Numizmatikai Közöny, 96-97. 1997-1998. 39-44. Murgescu, Bogdan: The Shahis in Walachia. Revue des Études Sud-Est Européennes, 32:3-4. 1994. 293-300.

⁸ Pamuk 955. Sahillioğlu szerint (Sahillioğlu 281.) a két leértékelés 1552-ben és 1565-ben történt. Lásd még Sahillioğlu, H.: *Smys* Year Crisis in the Ottoman Empire. In: Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. Ed. by M. A. Cook. London – New York – Toronto, 1970. 240. (a továbbiakban: Studies in the Economic History of the Middle East)

lyamatosan vesztett értékéből. A kezdetben 1,03 g ezüstöt tartalmazó, 1,15 g súlyú érmében az 1440-es évektől kezdve újra és újra csökkentették a nemesfémtartalmat. II. Mehmed például négyszer értékelte le, s így 1481-ben csaknem 30%-kal kevesebb ezüstöt tartalmazott, mint uralma kezdetén.⁹ A sorozatos pénzrontások történetében is különleges helyet foglal el az, amelyet 1585 és 1589 között hajtottak végre több szakaszban: ekkor a kormányzat a pénzverés bevett alaptömegéből, azaz 100 dirhem (307,2 g) ezüsből a korábbi 450 helyett 800 akcsét veretett, s ezzel szoros összefüggésben az aranyforint árát 60-ról 110-re, majd 120 akcséra, a gurusét pedig az átlagos 40-ről 80 akcséra emelte fel. A „reform” anyagi háttérének biztosítására rendkívüli adót vetett ki, amelyből 100 millió akcsét szedett be.¹⁰ A 100%-os leértékelés, a 44%-os pénzrontás és a súlyos adók mellett a birodalom alattvalói soha nem tapasztalt mértékű inflációtól is szenvedtek. 1586 és 1596 között az élelmiszerárak ezüstben kifejezve (tehát ténylegesen, nem nominálisan) évente 9,85%-kal emelkedtek, amit sokan egyenesen „árforradalomnak” neveznek. Ennek brutalitása akkor válik nyilvánvalóvá, ha felidézzük, hogy az 1580-as évek előtt az élelmiszerek évenként csupán 1,4%-kal drágultak.¹¹ Nem maradtak el a pénzrontást és az árak meglódulását kísérő szokásos mellékjelenségek sem: a piacot elárasztották a körbenyírt, hamisított és „vörös” színű (vagyis nagyrészt rézből készült) akcsék és a gyenge minőségű nyugati tallérok vagy gurusok. A század végére, néhány kivételtől (mint a kairói és az isztambuli) eltekintve, az oszmán pénzverdéket bezárták, és az akcse, a pénzrendszer addigi alapja, lassanként kiszorult az oszmán gazdasági életből, ahol egyre inkább csak számítási pénzként funkcionált.

Ezt a 16. század végi „pénzreformot” általában az oszmán gazdaságtörténet egyik legdrámaibb fordulópontjának tekintik, ám okairól és következményeiről, például az oszmán „árforradalomról”, élesen megoszlanak a vélemények. Abban azért szinte mindenki egyetért, hogy az akcse megrendülése felborította a hagyományos társadalmi egyensúlyt, és elkezdte a hatalom legitimitását. A 14-16. században ugyanis mind a kormányzat, mind az oszmán társadalom úgy hitte, a rendezett pénz- és árszponyok, azaz a szilárd pénz(ek) és a viszonylagos olcsóság a társadalmi béke legfontosabb feltételei közé tartozik. Az a felfogás uralkodott, hogy a gazdaság célja nem a haszonszerzés, hanem a társadalom szükségleteinek kielégítése: olcsó és jó minőségű áruk biztosítása olyan mennyiségben, hogy az alapvető cikkek mindig mindenki számára hozzáférhetők legyenek. Ezt a célt a termelékenység és a szállítás korabeli körülményei között csakis úgy lehetett elérni, ha az állam politikai ellenőrzése alá vonta a gazdaságot. Mindez a termelési tényezők: a föld-, a munkacső- és a tőkemozgás, valamint a piaci (kereskedelmi) tevékenység szigorú szabályozását kívánta meg.¹² Erre szolgált a pénzverés monopolizálása, a pénz- és nemesfémforgalom ellenőrzése, a központi árszabás intézménye, valamint a kiviteli korlátozása és a behozatal bátorítása. Az 1580-as évek közepén hozott intézkedésekkel és az ezután pénzügypolitikával viszont az állam mintha lemondott volna

⁹ Pamuk 953. Akdağ, Mustafa: Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi. II. 1453-1559. İstanbul, 1974. 240-241. (a továbbiakban: Akdağ) Aykut, Nezihi: Osmanlı İmparatorluğunda XVII. asır ortalarına kadar yapılan „sikke tashihleri”. (a továbbiakban: Aykut „sikke tashihleri”) In. Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan. İstanbul, 1991. 346-347.

¹⁰ Aykut „Sikke tashihleri” 351-352., Kafadar, Cemal: Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane de déclin. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, 1991/2. 386. (a továbbiakban: Kafadar)

¹¹ Sundhaussen, Holm: Die „Preisrevolution” im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. „Importierte” oder intern verursachte Inflation? (zu einer These Ö. L. Barkans). Südost-Forschungen, 42. 1983. 180. (a továbbiakban: Sundhaussen)

¹² Genç, Mehmet: Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi. In. V. Milletlerarası Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi. Tebliğler. Ankara, 1990. 13-25. İnalcık, Halil: The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. In. Studies in the Economic History of the Middle East, 207-218. İnalcık, Halil: The Economic Mind. In. An Economic and Social History 44-54. (a továbbiakban: İnalcık)

a pénzügyrendszer teljes ellenőrzéséről, feladta volna a belső ellátás elsőbbségét biztosító, a bérből és fizetésből élő rétegek védelmét szolgáló tradicionális politikáját, és – ha egyelőre korlátozottan is, de – rászabadította volna a társadalomra a szabadpiac könyörtelen törvényeit.¹³

Az oszmán állam viselkedését vizsgálva két markánsan eltérő véleményt szoktak megfogalmazni.¹⁴ A kutatók egyik csoportja a monetáris zavarokat – főleg J. Hamilton és Fernand Braudel munkáira támaszkodva – importált jelenségnek tartja, és az európai kapitalizmus kifejlődésével, valamint a nemzetközi árszinyok drámai átalakulásával hozza összefüggésbe.¹⁵ Ezt a „gyarmati tézist” legátfogóbban Ömer Lütfi Barkan fejtette ki, akinek az oszmán ártörténet legfontosabb adatsorait köszönhetjük.¹⁶ Szerinte az történt, hogy a „magas nyomású” atlanti gazdaság behatolt az autarchiás, államilag ellenőrzött, „alacsony nyomású” oszmán gazdaságba, és új kereskedelmi szervezetével, ipari technológiájával és a mögötte álló modern állam támogatásával fokozatosan felbomlasztotta azt. Ugyanis a két terület közötti árkülönbségek miatt (magas árak nyugaton, alacsonyok keleten) megkezdődött az oszmán élelem- és nyersanyag tömeges kivitele nyugatra. Az alapanyagokért folytatott versenyben a céhes keretek között működő oszmán ipar alulmaradt a nyugati tőkés vetélytársakkal szemben, s fokozatosan leépült. A mezőgazdasági termékek árának emelkedése életre hívta a csifliket, a piacra termelő nagybirtokokat, amelyek a hagyományos kisparaszti gazdaságok kisajátításával jöttek létre. Mindez épp akkor következett be, amikor a népesség és a zsoldos hadsereg létszáma számottevően megemelkedett, vagyis jelentékeny keresletnövekedés támadt az oszmán piacon. Ez és a nyugati árak szívó hatása az alapvető termékek hiányához, áremelkedéséhez, inflációhoz s végül „árforradalomhoz” vezetett. Az adóalap és a bevétel csökkenése meg a kifizetendő zsold szakadatlan növekedése összeropantotta az állami költségvetést: a központ már csak a pénz folyamatos rontásával, leértékeléssel tudta előteremteni a szükséges összegeket.

Míg Barkan inkább a nyugati kapitalizmus és az oszmán világ szerkezeti eltéréseire helyezte a hangsúlyt, addig Halil İnalcık egy korábbi írásában közvetlenül az amerikai ezüst beáramlásában jelölte meg azt az „alapvető tényezőt”, amely szétzilálta az oszmán pénzügyrendszert, és kikényszerítette az 1585-89-es leértékelést.¹⁷ Mivel nyugaton az ezüst ára alacsonyabb volt, mint az Oszmán Birodalomban, a 16. század második felében a kereskedők a 20-30% körüli haszon reményében tömegesen kezdték behozni az ezüstöt (pénzformában is) az oszmán piacra. A viszonylagos túlkínálat lenyomta az ezüst és felemelte az arany árát, vagyis a termékek akcsében (ezüstben) kifejezett árai rohamos növekedésnek indultak, ami spekulációhoz, az akcse tönkremeneteléhez vezetett. További fontos változásokat kapcsolt össze az amerikai fémdömpinggel Halil Sahillioğlu.¹⁸ Az a tény, hogy a levantei kereskedők

¹³ A korabeli oszmán társadalom reakciójára lásd Kafadar főleg 381-82., 390-396.

¹⁴ Az 1988 előtti álláspontokról jó tájékoztatást nyújt Tóth Sándor László: *The „Price Revolution” in the Ottoman Empire at the End of the Sixteenth Century*. *Acta Historica*, Szeged, 87. 1988. 35-47.

¹⁵ Hamilton, Earl J.: *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*. Cambridge, 1934. Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, 1996. II. 503-586., III. 1269-1270.

¹⁶ Barkan, Ömer Lütfi: *The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East*. *International Journal of Middle East Studies*, 6. 1975. 3-28. (a továbbiakban: Barkan) Barkan, Ömer Lütfi: *Les crises économiques et sociales de la deuxième moitié du XVIe siècle dans l'Empire ottoman*. Kézirat a párizsi Maison de Science de l'Homme könyvtárában, F. Braudel adománya, 99 oldal.

¹⁷ İnalcık, Halil: *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle*. *Belleten*, 15. 1951. 629-690. = *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler*. İstanbul, 1993. 139-186., főleg 158-167., 179-186. Az idézett kifejezés (*esas âmîl*): 185.

¹⁸ Sahillioğlu 281-288.

mindinkább ezüstpénzekkel fizették ki keleti vásárlásaikat, súlyos gondokat okozott az államháztartásnak, mivel a hagyományosan aranyban adózó tartományok (Egyiptom, Szíria, Dijárbekir) egyre nehezebben jutottak aranypénzekhez. Sahillioğlu rámutatott arra is, hogy a nyugati tallérok (*gurusok*) tömeges elterjedése válságba sodorta az oszmán nemesfémháztartást és pénzverést. Az oszmán verdék ugyanis olcsóbbnak találták a gurusokat beolvasztani és abból akcsét verni, mint a bányákat üzemeltetni, ámde a gurus összetétele miatt az előírt fémtisztaságot nem tudták tartani. Hogy a szabványtól eltérő pénzek terjedését megakadályozza, az állam sorra becsukta a verdéket. Ráadásul az exportcikk hiánya és az árkülönbségek miatt a birodalomba érkező európai gurus tovább folyt Keletre, ami hatalmasra növelte az ezüst iránti keresletet. Az 1585-89. évi pénzügyi igazítás, amely az európai szinthez közelítette az arany és az ezüst közötti átváltási arányt, lényegében a nemesfém-kiáramlást kísérelte meg korlátok közé szorítani azzal, hogy túlértékelte az aranyat és a gurut, és alulértékelte az akcsét. Ámde a piacot csak a pénzekben található nemesfémtartalom érdekelte, ezért a szabvány méretű akcse eltűnt a piacról, és nyírt és hamisított akcsék foglalták el a helyét. Ez azonban egy idő után ismét kikényszerítette az akcse állami leértékelését, mert csak így lehetett mérsékelni a hivatalos és a piaci árfolyam közötti eltéréseket. Egy későbbi írásában İnalık is a fémmozgások befolyásolásának szándékát és a különféle pénznemek közötti diszparitást tette felelőssé a folyamatos (és az 1585-89. évi) pénzrontásért, fenntartva, hogy az egész folyamatot a nyugati aranyéhség, az ezüstinfláció és az arany-ezüstár változékonysága váltotta ki.¹⁹

Az európai „árforradalmából” levezetett „gyarmati tézissel” szemben számos ellenvetést fogalmazott meg Holm Sundhaussen.²⁰ Véleménye szerint nem mutatható ki közvetlen összefüggés az árak (inkább szerény, mint „forradalmi”) növekedése és a nyugattal folytatott, éppenséggel többletet termelő kereskedelem között. A birodalom válságát inkább a népesedésváltozás, az állandó háborúk, a rossz termékek és a pénzjövedelem ésszerűtlen felhasználása (végső soron a rugalmatlan társadalmi struktúra), vagyis belső feltételek idézték elő.²¹ Más elemzők is arra mutatnak, hogy Barkan eltúlozta a 16. századi atlanti hatásokat. Immanuel Wallerstein és Reşat Kasaba arra a következtetésre jutott, hogy az Oszmán Birodalom az 1750 és 1815 közötti időszakban tagolódott be a világgazdaságba, ezt megelőzően a politikai hatalom még kordában tudta tartani a gazdaságot.²² Érdekes, hogy egy későbbi munkájában Fernand Braudel is hasonlóképpen látta a kérdést: az Oszmán Birodalom a 18. században is megmaradt különálló gazdasági világnak (*économie-monde*), amelyet nem hódított meg és nem taszított teljes mértékben peremhelyzetbe a Nyugat (ezt majd csak az angol export viszi véghez a 19. században).²³ Az ún. „csiftlik-vitát” áttekintve Gilles Veinstein úgy

¹⁹ İnalık, Halil: Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings. Review, 1. 1978. 90-96.

²⁰ Sundhaussen 169-181.

²¹ Újabban Barkannak a népesség robbanásszerű növekedését kimutató számításait is komoly kritikák érték. Mindenekelőtt lásd Káldy-Nagy Gyula: A szandzsák-összeírások forrásértékéről: Keletkutatás, 1992. ősz, 114-120. Vö. Faroqi, Suraiya: Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600. An Attempt at Interpretation. In: Türkische Miscellen. Robert Anhegger Festschrift-Armağan-Mélanges. Hrg. von J. L. Bacqué-Grammont-Barbara Flemming-Macit Gökber-İlber Ortaylı. İstanbul, 1987. 117-130.

²² Wallerstein, Immanuel-Kasaba, Reşat: Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839. In: Économies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe – début du XXe siècle). Ed. par Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont. Paris, 1983. 335-354.

²³ Braudel, Fernand: L'Empire turc est-il une économie-monde? In: Mémoires Ömer Lütfi Barkan. Paris, 1980. 39-50., főleg 44. Ez nem zárta ki, hogy bizonyos emporiumokban és régiókban, mint például Izmir és annak hátországa, a nyugati kereskedők megvessék a lábukat, és komoly károkat okozzanak a hagyományos oszmán iparnak és ellátási rendszernek. Lásd Goffman, Daniel: Izmir and the Levantine World, 1550-1650. Seattle-London, 1990. főleg 50 skk. A levantei kereskedelem változásairól

foglalt állást, hogy az árutermelő, „Gutsherrschaft”-típusú birtoknak tekintett csiftlikék még a 18. században is szerény helyet foglaltak el az oszmán mezőgazdaságban, és elsősorban belső okokból jöttek létre, anélkül, hogy gyökeresen átalakították volna a hagyományos termelési szerkezetet.²⁴ Időközben a gyarmati tézis kiindulópontját, az európai „árforradalom” hagyományos, mennyiségi (kvantitatív) magyarázatát is mélyreható kritikák érték. Hamilton klasszikus tétele szerint egyenes, oksági összefüggés állt fenn az árak növekedése és az Amerikából érkező ezüst mennyisége között. Michel Morineau azonban meggyőzően bizonyította, hogy az árak a 19. század előtt elsősorban a terméseredményekhez igazodtak. Kimutatta, hogy az amerikai fémbehozatal 1660 után sosem látott csúcsokat ért el, mégsem emelkedtek az árak, ami egyértelműen cáfolja Hamilton feltevését.²⁵ Az európai „árforradalmat” (az évi 1-1,5%-os inflációt) ma már inkább a népesség és a fizetőképes kereslet nagyarányú növekedésének tulajdonítják, annál is inkább, mivel – mint fentebb már utaltam rá – a nemesfém nagy részét a kereskedők Ázsiába hordták.²⁶ Mivel a megnövekedett népesség a luxuscikkek helyett elsősorban a közfogyasztási cikkeket, azon belül is a mezőgazdasági termékeket kereste, az utóbbiak (valamint a nyersanyagok) ára „elhúzott” az ipari termékekétől. Így hát végső soron inkább agrár-árforradalomról és az árstruktúra forradalmi átalakulásáról lehet beszélni, amely a nemzetközi kereskedelem csatornáin keresztül „begyűrűzött” az európai világ gazdasággal kapcsolatba került országokba is.²⁷

Részint ezeket a szempontokat figyelembe véve, részint ezektől függetlenül más kutatók azt a vélményt fogalmazták meg, hogy az oszmán pénzek és árak zavarai mögött az államot kell keresnünk. Mustafa Akdağ szerint az oszmán állam még politikai hatalmának tetőpontján sem volt képes úrrá lenni a krónikus nemesfémhiányon, amit a szűkös fémkészlet és a keleti kereskedelemben folyamatosan termelődő deficit okozott. A gazdaság állandó pénzszűkével, az államháztartás pedig visszatérő fizetési nehézségekkel küszködött. A kormányzat intézkedései (kiviteli tilalmak, fémfelhasználás korlátozása, magánkészletek felkutatása és eldobása stb.) csak átmeneti és tüneti javulást eredményeztek, ezért aztán az emelkedő közkiadásokhoz (zsold) szükséges készpénzkészlet növelésére nem maradt más eszköze, mint az akce állandó rontása, a régi pénzek bevonása és új pénz kibocsátása, ami az alattvalók nemesfémvagyonának megcsapolását jelentette. Az akce a gazdaság szereplői körében is állandó spekuláció tárgya lett, s mindez együttesen árcemelkedéshez, az állami bevételek elértéktelenedéséhez, az adóprés növeléséhez, a paraszti birtokok elhagyásához, társadalmi lázadásokhoz és a régi társadalmi struktúra megbomlásához vezetett.²⁸ Haim Gerber, aki európai összehasonlításban vizsgálta meg az oszmán pénzügypolitikát, szintén úgy találta, hogy az államháztartási deficit finanszírozása áll a pénzekkel kapcsolatos manőverek hátterében. Fel-

lásd még: Hóvári János: Az Oszmán Birodalom és a Levante-kereskedelem a 15-16. században. Világtörténet, 1983. 2. 42-62.

²⁴ Veinstein, Gilles: On the Çiftlik Debate. In: Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East. Ed. by Çağlar Keyder and Faruk Tabak. New York, 1991. 35-53., 200-203.

²⁵ Morineau, Michel: Incroyables gazettes et fabuleux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises (XVIe-XVIIIe siècles). London, etc. et Paris, 1985. 30-31., 34-41., 87., 258-259., 320., 563., 578-586., 597.

²⁶ Diederiks H. A. et alii: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig. Budapest, 1995. 111-113.

²⁷ Minderről lásd Pach Zsigmond Pál kiváló összefoglalását: Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. Századok, 1983. 3. szám, 427-458., 434-435., 458-459.

²⁸ Szerinte a helyzetet súlyosbította, hogy fokozódott az európai ipari termékek (főleg szövetek) beáramlása a birodalom piacaira: Akdağ, Mustafa: Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti. Belleten, 13:51. 1949. 497-568., főleg 509-537., 14:55. 1950. 319-418. Akdağ, Mustafa: Türkiye'nin, II. 230-249., 359-369., 395-443. Akdağ, Mustafa: Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası. Ankara, 1975. 36-44. İnalıc felrótta Akdağnak, hogy hibát követett el akkor, amikor a pénzügyi válság jelének tartotta. Az ugyanis gyakran éppen a gazdasági fellendülés mutatója.

hívta a figyelmet arra, hogy a rontás és a devalváció szinte mindig az akcsét sújtotta, az aranyat és a gurust általában nem érintette. Ennek oka az, hogy a kormány az apparátus és a hadsereg fizetésére elsősorban az akcsét használta, tehát a rontással voltaképpen a saját költségvetést csökkentette, vagy másként megfogalmazva: a pénz inflálásával fedezte a költségvetés hiányát. Pontosán ugyanúgy járt el, mint a középkori és a kora újkori európai államok, amelyek hasonló eszközökkel próbálták orvosolni a pénzgazdaság fejlődése, a népesség növekedése, a közkiadások megugrása és a nemesfémellátás ingadozása miatt előállott pénzhianyát. Az oszmán gondokat tehát nem a nemzetközi kereskedelem okozta, hiszen a nyugatról beáramló fém tovább folytatta útját Perzsia és India felé. Ezt igazolják (és a beáramlási teóriát cáfolják) az áradatok is: 1587 és 1650 között az ezüstben kifejezett éves infláció 0,5% körül mozgott. Gerber ugyanakkor elismeri, hogy a pénzrontás kiugróan gyors üteme nem magyarázható csupán egyetlen tényezővel, és felteszi, hogy a gazdaság bővülése és készpénzigényének felfutása is hozzájárulhatott az akcse sűrűn bekövetkező súlyvesztéséhez.²⁹

Az utóbbi megállapítással a legújabb elemzések is egyetértenek. Cemal Kafadar, tüzetesen megvizsgálva az oszmán keleti kereskedelmi deficit okait, óvatosan úgy fogalmazott, hogy az amerikai ezüst és a nemzetközi pénzkereskedelem mindenekelőtt a pénzforgás sebességének növelésével járult hozzá az oszmán inflációhoz. Hangsúlyozva, hogy egy sor változó (bércek, kamatok stb.) még alapos kutatásra szorul, véleménye szerint az árcemelkedések talán a következő „forgatókönyv” szerint következtek be: „a 16. században a népesség, a városiasodás növekedésével, a bővülő kereskedelemmel és az ügyletek és a pénzügy növekvő monetizálásával az oszmán rendszer inflációs nyomásnak volt kitéve; amikor megindult az ezüst-fém be- (és ki)áramlása, parancsoló szükséggé vált a pénztömeg forgásának felgyorsulása. A rendelkezésre álló pénztömeg gyarapodása hatással volt a fém pénz iránti növekvő keresletre, és elősegítette a készpénz szélesebb körű használatát, ami kiváltotta a pénzrontást és a magas árakat”.³⁰ Az árcemelkedések mértékét és társadalmi hatását Kafadar sokkal súlyosabbnak, rombolóbbnak ítéli, mint például Gerber vagy Sundhaussen, s aláhúzza, hogy bár az oszmán vezetés felismerte a kereskedelmi egyensúlyhiányból fakadó gondokat, nem rendelkezett hosszú távú koncepcióval ennek kezelésére.³¹ Kafadarhoz hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonít a gazdaság bővülésének és az erősödő pénzkeresletnek Şevket Pamuk is, amit szerinte egyértelműen jelez a verdék számának felfutása Szülejman korában. Ez a folyamat (amelyben fontos szerepet tulajdonít a népesség növekedésének is) az európai árforradalommal együtt az 1580-as évekre megingatta az államháztartást, mivel annak jövedelmei a vásárló erejéből fokozatosan vesztő akcsében folytak be. A lelassuló és mind drágább hódítások (főleg az iráni háború), illetve a zsoldos sereg létszámának emelkedése aztán elkerülhetlenné tette a drasztikus pénzrontást. Nem kizárt, hogy a döntés meghozatalára az iráni valuta ekkor tájt bekövetkezett leértékelése is hatással lehetett. Mindenesetre az 1585-89. évi „reformmal” megkezdődött a „klasszikus” oszmán pénzrendszer szétcséése: az akcse lassanként eltűnt, a piacot a legkülönbébb (köztük sok igen rossz minőségű nyugati és hazai) pénz lepte el, a megmaradt verdék mind nehezebben jutottak fémhez. Ráadásul az állam egyre nagyobb mértékben tért át a pénzadóztatásra, ami aztán a 17. században szűnni nem akaró pénzügyi zavarokat okozott.³² Az a tény, hogy az állam pénzben, mégpedig értékálló pénznemekben kezdte követelni az adókat, Suraiya Faroqhi szerint kényszerűen a piac felé terelte az oszmán alattvalókat. Annál is inkább, mivel az oszmán pénzverés beszűkülése miatt a pénzszerzés egyetlen forrása a nemzetközi kereskedelem lett. A kereslet élénkítése

²⁹ Gerber 308-324.

³⁰ Kafadar 389.

³¹ Kafadar 384.

³² Pamuk 958-966.

következtében előállott pénzhiány aztán inflációs hatásokat váltott ki, és hasznot hajtó vállalkozássá tette a pénzhamisítást.³³

Eddig a főbb álláspontok. Egyesek tehát a nemzetközi nemesfémmozgásokban (a viszonylagos czüstbőségben, vagy éppen ellenkezőleg: a nemesfémhiányban), mások az állam fizetőképességének megingásában látták az oszmán monetáris gondok legfőbb okát. Abban azért egyetértés mutatkozik, hogy akármilyen történt is, annak árát végeredményben a „bérből és fizetésből” élő rétegek fizették meg. A továbbiakban néhány saját megfigyeléscmet szeretném közölni, amelyek talán hozzásegíthetnek ahhoz, hogy világosabban lássuk a válság kibontakozásának időrendjét és némely kevesebb figyelemre méltatott összetevőjét.

1. Első lépésként vizsgáljuk meg az oszmán államháztartás helyzetét közvetlenül a nagy leértékelés előtt. Erre a célra rendelkezésre áll az 1582. március 11. és 1583. március 21. közötti időszak költségvetési beszámolója. Ennek a büdzsének a legfontosabb sarokszámai (az összes bevétel és kiadás, a tartományok befizetései, a zsoldkiadások egy része, a bevételezett és a kincstárban maradt pénzfajta megoszlása) már ismert, maga a defter azonban egyelőre kiadatlan.³⁴ Első pillantásra az elszámolás egy kiegyensúlyozott helyzetben lévő állam képét mutatja. Az összes bevétel 313 744 645 akcsét tett ki, amivel szemben 277 578 755 akcse kiadás állt, vagyis a kincstár 36 165 890 akcse többlettel zárta a szóban forgó időszakot. Ám ha tekintetbe vesszük, hogy ez a többlet csak azért keletkezett, mert az előző évből a kincstárnak megmaradt csaknem ugyanennyi (pontosan: 34 094 678) akcséja, akkor azt mondhatjuk, hogy az oszmán állam alig valamivel (2 071 212 akcséval) több pénzt termített elő, mint amennyire a kiadásaihoz szüksége volt. Ez önmagában nem rossz eredmény, hiszen a 16. században máskor is megtörtént, hogy csak a megelőző pénzügyi évben felhalmozott tartalék segített egyensúlyba hozni a két oldalt. Szemet szúr azonban, hogy ez a megtakarítás mennyire lecsökkent a korábbiakhoz képest. 1547-48-ban 69 839 477 akcse készpénzzel rajtolt a költségvetés, amihez még további 86 889 845 akcse felesleget tudott termelni, így az átvitel a következő évre már 156 729 322 akcsére emelkedett. A költségvetés szilárdságára és „önbizalmára” utal, hogy az 1546-47. évi maradványt nem is számolták bele a kincstári összbevételbe (az ún. *asli malba*). Pedig ezzel együtt a kincstár a feltüntetett 198 887 294 akcse helyett valójában 268 726 771 akcse elkölthető pénzzel rendelkezett. Alaposan megváltozott a helyzet 1567-68-ra. Ekkor a múlt évben megmaradt felesleget, 119 509 235 akcsét már a költségvetés egyik legfontosabb bevételi tételeként könyvelték el, amelynek így 34%-át tette ki a korábbi megtakarítás. Miután a pénzügyi év végén 127 011 728 akcse maradt a kincstárban, látnivaló, hogy ezt az összeget szerény mértékben ugyan, de ebben az évben is növelni tudták. Ám szemben az 1547-48. évi csaknem 87 millióval, a gyarapodás már

³³ Faroqhi, Suraiya: Counterfeiting in Ankara. Turkish Studies Association Bulletin, 15:2. 1991. 281-292. (a továbbiakban: Faroqhi: Counterfeiting)

³⁴ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühürden Müdevver 893. Kiadását H. Sahillioğlu tervezi. Az eddigi részadatok: Barkan 17., 20. Sahillioğlu 298-299. Sahillioğlu, Halil 1524-1525 Osmanlı bütçesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 41:1-4. 1985. 423-424., 427. A központi „költségvetési beszámolókról” lásd Sahillioğlu utóbb említett cikkét, valamint Barkan úttörő tanulmányait és forrásközléseit (ezúttal csak a 16. századiakat): Osmanlı İmparatorluğu „bütçe”lerine dair notlar: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15:1-4. 1953-1954. 238-250. Barkan: H. 933-934 (M. 1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15:1-4. 1953-1954. 251-329., Barkan: 954-955 (1547-1548) mali yılına ait bir Osmanlı bütçesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 19:1-4. 1957-1958. 219-276. Barkan: H. 974-975 (M. 1567-1568) mali yılına ait bir Osmanlı bütçesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 19:1-4. 1957-1958. 277-314. Lásd még Tabakoglu, Ahmed: Türk iktisat tarihi. Genişletilmiş 2. baski. İstanbul, 1994. 173-187.

csak 7 502 493 akcséra rúgott.³⁵ A következő tizenöt év során deficitesek éveknek is kellett lenniük, hiszen 1582-83-ig az áthozatal 34 094 678 akcséra olvadt, a tárgyévi növekmény pedig 2 071 212 akcséra zsugorodott. Ha megvolnának a következő két-három év büdzséi, nyilvánvalóan arról tanúskodnának, hogy a nyolcvanas évtized közepére a 16. század derekán még számottevő tartalékok teljesen elolvadtak. Ez az adatsor világosan jelzi, hogy az 1582-83-at megelőző fél évszázadban, főleg az 1548 utáni időszakban, a központi kincstár pozíciói fokról fokra romlottak (különösen a nagy hadjáratok éveiben, amit a jobb évek eredményei aztán már nem tudtak olyan mértékben ellensúlyozni, mint korábban).³⁶

Ezt a benyomást az 1582-83. évi költségvetés tüzetesebb vizsgálata csak megerősíti. Idézzük fel még egyszer, hogy az összes bevétel 313 744 645, a kiadás pedig 277 578 755 akcséra rúgott. Ezekből mindjárt levonhatunk 30 811 452 akcsét (522 228 aranyat), Egyiptom befizetését, mert ezt a szokások szerint teljes egészében a szultán kapta „zscepénznek”, vagyis csupán átfolyt a kincstáron (ezt az összeget ezúttal további 7 578 766 akcséval megtoldották). Ha ugyanígy eltekintünk a tavalyi áthozataltól és az idei megtakarítástól, de az utóbbi javára mutatkozó 2 071 212 akcsét számításba vesszük, akkor marad 248 838 515 akcsé bevétel és 246 767 303 kiadás. A bevételeket közelebbről megnézve kiderül, hogy ezt a minimális többletet csak újszerű megoldásokkal sikerült elérni. Többek között 6 millió akcsét utaltak át (kölsönként?) a belső (szultáni magán)kincstárból. Aztán a 16. századból ismert büdzsék történetében első ízben a dzsiszje-bevételek közé beiktatták a moldvai és a havasalföldi fejedelemségek adóját is. Ennek összegét nem adták meg külön, de ha (túl jóindulatúan) feltesszük, hogy ugyanannyi volt, mint 1570-75 táján, akkor legkevesebb 8,5 millió akcsét kell számítanunk rá.³⁷ Ezenkívül a kincstár bevételezett még 47 831 181 akcsé nem tervezett vagy „nem rendszeres” (*gayr-i mukarrere*) jövedelmet, amelyből 40 147 623 akcséval részesedtek az ún. „rendkívüli hadiadók” (*avariz, bedel-i kiirekci, nüziul*). A felsorolt tételek (54 647 623 akcsé) az összes bevétel 22%-át teszik ki, vagyis az állami pénzügyi szükséglet mintegy ötödét már csak rendkívüli vagy külső források igénybevitelével tudták biztosítani. És ami a legárpokodóbb: az elszámolásból kitűnik, hogy a „rendkívüli hadiadókat” 1576 óta minden évben kivetették, s azóta folyamatosan szedték be azok hátralékait. Nem túl nagy merészség ebből arra következtetni, hogy a költségvetés csak ezen adók miatt nem fordult deficitessé már jóval korábban (ha 1582-83-ban nem sikerült volna majdnem 22 millió akcsét behajtani az előző évi hadiadóból, nem képződött volna maradvány, sőt a korábbi is lecsökkent volna). Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy az erősödő adóztatás dacára az államháztartás már 1583 elejére az egyensúly megbomlásának küszöbéhez érkezett.³⁸

³⁵ Ennek a büdzsének a számai, amint azt Sahillioğlu jelezte (1524-25 Osmanlı bütçesi, 425.), nem tűnnek teljesen megbízhatónak. Egy kiegészítő jegyzék (Ö. L. Barkan, H. 974-975 [M. 1567-1568] malı yılına, 314.) ugyanerre az évre a bejülmál, az uralkodói és a vezíri házak jövedelmével együtt 159 800 033 akcsé többletet mutatott ki. Ha ezt vesszük alapul, a megtakarítás növekménye 40 2490 798 akcsé. Ez ugyan jóval több a fent említetté, de a tendencián nem változtat. Egyébként a maradványokat az 1547-48 előtről fennmaradt elszámolásokban meg sem említették.

³⁶ Ez a folyamat a főbb tartományi kincstáraknál is megfigyelhető: folyamatosan csökkent Isztambulba küldött feleslegük. Inalcik 84-87.

³⁷ A havasalföldi harádsz 1569-70-ben 6 millió, a moldvai 1575-76-ban 2 586 000 akcsé volt. Lásd Maxim, Mihai: Considérations sur la circulation monétaire dans les pays roumains et l'Empire ottoman dans la seconde moitié du XVIe siècle. Revue des Études Sud-Est Européennes, 13. 1975. 409-410. (a továbbiakban: Maxim)

³⁸ Nem segítettek a kincstáron a különböző készpénzkímélő módszerek sem: a zsold-tímárok széleskörű alkalmazása (a magyarországi gyakorlatról lásd Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. 90-94.), vagy az olyan közönséges pénzügyi trükkök, amelynek egyikét egy 1550. évi magyarországi zsolddeftben figyelhetjük meg: az oszmán aranyat, amelyet a kincstár 60 akcséért vett be, a várkatonáknak 75 akcséval számolták el (a normális kincstári haszon a pénzváltáskor 1-2 akcsé szokott lenni). Ottoman Garrisons on the Middle Danube. (Based on Austrian National Library MS

2. Miután a költségvetési beszámoló azt is részletezte, hogy a jövedelmek milyen pénzfajtákban folytak be, bizonyos képet alkothatunk a pénzforgalomról s arról, hogy miképpen viszonyult az állam az egyes érmékhez. Amint az várható volt, a bevételek zömét (58,25%-át) akcsében fizették be.³⁹ Az is egyértelmű, hogy a kincstár igyekezett szabadulni az akcsétól: kerekítve 90%-át szétszította, 10%-át megtartotta. Ugyanez mondható el a sáhiról (aránya az összbevételben 17,11%): 98,82%-át kifizették, 1,18%-át a kincstárban hagyták. Az aranypénzekkel (arányuk a bevételben 20,51%) már megfontoltabban gazdálkodtak: 78,43%-ukon adtak túl, 21,57%-ukat visszatartották. Ha a szultánnak (mindig) aranyban átadott „egyiptomi kincstárát” (*Mısır hazinesit*) is ide számítanánk, akkor kitűnne, hogy a befolyt aranypénzek 78,43%-át nem közkiadásokra költötték. A kincstár birtokába jutott két fajta „pénz” (*penz*) is: 102 778 db fél akcse értékű „kis pénz”, azaz magyar dénár (51 389 akcse összértékben), és 7830 db másfél akcse értékű „nagy pénz”, azaz magyar garas (11 745 akcse összértékben). Ezeket vagy nagyon szerették, vagy nem tudták elszózni, mert már az előző évben is a kincstárban voltak, és továbbra is megőrizték mindet. A végére hagytam a gurust, mert ennek tárgyunk szempontjából különös jelentősége van. Az adott pénzügyi évben a kincstárba 196 159 db, többségében 39-40 akcséra értékelt különböző gurus, vagyis nagyméretű európai ezüstpénz (tallér) folyt be 7 693 180 akcse összértékben. Ezzel a gurus a bevételkor szerzett pénzfajták között (ha a magyar dénároktól eltekintünk) az utolsó helyen végzett a maga 2,45%-os részcsejével. A csaknem kétszázeczer érmének 66%-át elköltötték, 34%-át visszatartották.

Ezekből az arányokból kiolvasható, hogy az állam valamennyi pénzfajta közül a különféle aranyakat és a gurust értékelte a legtöbbre.⁴⁰ Ám az is nyilvánvaló, hogy a gurus iránti vonzalmát egyelőre nemigen élhette ki, hiszen ahhoz elenyésző mértékben tudott hozzájutni (lásd a 2,45%-os részcsejést). Ebből viszont az következik, hogy 1583 márciusában, tehát két és fél, három évvel a nagy leértékelés előtt, a birodalom központjában semmi nyoma olyasféle ezüstdömpingnek, amely alkalmas lett volna a piac felforgatására. Egyértelmű jelek utalnak viszont az állami költségvetés megroppanására, valamint arra, hogy a pénzügyi nyomás hatására a szabadpiacon az akcse árfolyama az arannyal szemben sosem látott mélypontra süllyedt.⁴¹ Vizsgáljuk most meg a megfigyelések fényében az 1585-89. évi leértékelést.

3. A „reform”, mint láttuk, lényegét tekintve abban állt, hogy az akcsét 100 százalékkal leértékeltek az oszmán és a velencei aranyhoz képest, ezüstartalmát pedig 44%-kal csökkentették. Kétségtelen, hogy a kormányzatot részben a piac kényszerítette erre a lépésre, ahol az arany 1585 folyamán már „magától” is csaknem elérte ezt az árat. A művelet egyik, és talán elsődleges célja mégis az lehetett, hogy minél több darab álljon rendelkezésre a létfontosságú akcséből, hiszen a katonák zömét ezzel fizették ki. A rontás és a leértékelés arányszámainak eltérései azonban azt a gyanút keltik, hogy további megfontolások is szerepet játszhattak. Miként arra már Sahillioğlu felhívta a figyelmet, az akcsét itt egyértelműen alulértékelték. Ugyanis nem a hivatalosan megállapított 80, hanem 65-66 db akcse ezüstartalma egyezett meg egy gurus ezüstartalmával, ami azt jelenti, hogy a gurust felülértékelték az akcséhez képest. Mármint a pénztörténet jól ismert jelensége, hogy az a pénz, amelyik alulértékelt, lassanként eltűnik a forgalomból, és a felülértékelt kezdi átvenni

MXT 562 of 956/1549–1550). Transcribed into Regular Arabic Script and Translated by Asparuch Velkov and Evgeniy Radushev. With an Introduction by Strashimir Dimitrov. Budapest, 1996. 11v, 20r, 24r srb.

³⁹ MM 893, 6-7, 28. Vö. Sahillioğlu 298-299. 5. táblázat.

⁴⁰ Az arannyal mindig is így volt, lásd Sahillioğlu 281.

⁴¹ 1585 őszén 110 akcsét is elkértek egy aranyért. Aykut „Sikke tashihleri” 349. Vö. Beldiceanu, Nicoară: La crise monétaire ottoman au XVIème siècle et son influence sur les principautés roumaines. Südost-Forschungen, 15. 1957. 75. Kafadar 385.

a helyét (ebben fizet az adóbérlő, ez áramlik a verdékbe), hiszen ez a pénz olcsóbb. Pontosan ez történt az Oszmán Birodalomban is: a szabvány méretű és minőségű akcse olyan lett, mint a fehér holló, mert a közönség az akcse elrejtésével, körbenyírásával, hamisítással stb. igyekezett a tényleges arányokat helyreállítani. Ha ez igaz, akkor megfogalmazható egy olyan állítás, hogy 1585-89-ben az oszmán pénzügyi kormányzat az árfolyamok ilyen alakításával arra próbálta rávenni a társadalmat, hogy a jövőben akcse helyett inkább gurusban rója le járandóságait (hogy aztán abból pénzt verethessen).⁴² Kissé élesebben megfogalmazva: világosan kinyilvánította, hogy mostantól fogva az akcse már nem olyan fontos számára. Ennek lehet a következménye az, hogy a havasalföldi és a moldvai vajdák, akik eddig adóik nagyobbik részét akcsében fizették be, a reform elindítása óta csak gurut és sahít küldtek Isztambulba.⁴³

Amikor az oszmán kormányzat igyekezett olyan feltételeket teremteni, amelyek között az alattvalóknak megérte gurusban teljesíteni a befizetéseiket, akkor elvileg bízhatott abban, hogy ezzel egyidejűleg képes lesz korlátozni a gurus keleti kivitelét is (ti. számíthatott arra, hogy az oszmán alattvalók fogják felvásárolni azt). Sahillioğlu kutatásaiból tudjuk, hogy ez a kivétel már az 1570-es években javában folyt, mivel az indiai és a perzsa kereskedők 6-7 akcsés felárat is megadtak a gurusért, és ezzel alaposan megnehezítették a kormány számára, hogy nagy mennyiségű nyugati pénz (ezüst) birtokába jusson. Ugyanakkor, s erre szintén Sahillioğlu hívta fel a figyelmet, a gurus felül- és az akcse alulértékelése nyilvánvalóan a nyugati pénzbehozatal bátorítására is szolgált, hiszen a hivatalos árfolyamon történő átváltás tetemes hasznot biztosított a kereskedőknek (és még nagyobbat, ha a gurus nem érte el a szabványt).⁴⁴

4. Mindez arra utal, hogy legalábbis a kincstár szempontjából nézve a fejleményeket, nem a fémbőség, hanem a fémihiány jelentette az igazi problémát. Nyilvánvaló, hogy ezen a 15. század óta fennálló helyzeten a tallérok fokozódó beáramlása sem változtatott lényegesen.⁴⁵ Úgy tűnik, inkább csak a kormány magatartása módosult annyiban, hogy a hagyományos kezelési módok mellett (kivételi tilalmak, nemesfém-felhasználás korlátozása a kézműiparban, akcse bevonása) a pénzrontást most a forgalom szabályozásának eszközeként is bevetette. Valójában azonban ezzel a módszerrel már korábban is próbálkozott. Ilyen esetről értesülünk abból a parancsból, amelyet a szultáni tanács Ali pasa egyiptomi beglerbégnak küldött 1552. július 28-án. Ebből megtudjuk, hogy az egyiptomi vezetést erősen aggasztotta a helyi pénz, a para külföldre vitele (nyilván Arábián át Indiába). Már korábban azzal a javaslattal fordult Isztambulhoz, hogy ennek megakadályozására (*harice gitmemek için*) „hetven dirhem ezüsthöz harminc dirhem rezet kellene keverni”, azaz minden 100 dirhem alapanyag 70% ezüstöt és 30% rezet tartalmazzon. A parával kapcsolatos ismereteink hiányosak,

⁴² Ehhez hasonló megoldásokkal másutt is kísérleteztek, ha egy pénzfajtából nagyobb készleteket kívántak begyűjteni. Egy magyar példa a 14. század közepéről: Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok, 1990/1. 50.

⁴³ Maxim 409-410. Igaz, a Porta korábban is elsősorban jó magyar aranyban szeretne volna megkapni a vazallusi adót, de – mint egy 1552 júniusi rendeletben írták – ha nem sikerült elegendő aranyat szerezni, akcsében is elfogadta azt. Lásd İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koşulsar, 888. 262b. (Ezt a deftert Dávid Gézával közösen dolgoztuk fel OTKA pályázat keretében.) 1590-91-ben az akcse aránya 28%-ról 6%-ra csökkent Moldva belső forgalmában: Maxim 414.

⁴⁴ A különféle pénzek közötti diszparitás másutt is szívo hatást fejtett ki. Így például a 16. század végén és a 17. század elején a lengyel Düttchen (garas) tömeges megjelenése a német piacokon oda vezetett, hogy az értékecsbb birodalmi tallérok Lengyelországba áramlottak. Lásd Buza János: Báthori Gábor utkaja a délnémet pénzforgalomban. Numizmatikai Közöny, 88-89. 1989-1990. 96.

⁴⁵ A nemesfém kivitelének és hiányának problémáját folyamatosan jelzik az oszmán források; lásd Akdag 245:1. jegyz., 367., 399:1. jegyz. (1525-1557); Kafadar 384., 398:13. jegyz. (1566-1595); Gerber 318. (1592-1640).

de ha őrizte 1524-ből ismert tulajdonságait, akkor 1552-ben az 1,224 g súlyú érme 1,054 g ezüstöt tartalmazott, azaz 86%-os tisztaságú volt. Ha a javaslatot megfogadják, az egyenértékű lett volna a para 18,4%-os leértékelésével/rontásával. A központ a döntést a beglerbégre bízta, és elküldte neki a pénzveréshez kért több mint 18 kantar ezüstöt. Ekkor a beglerbég összehívta az egyiptomi kereskedőket, és megkérdezte a véleményüket. Azok egyöntetűen a pénzrontás ellen foglaltak állást, mert szerintük az a következő káros következményekkel járna: megemelkedne az arany, azt követően pedig a ruházati cikkek és a szövetek ára (nyilván az élelmiszereké is, de hát őket elsősorban a távolsági kereskedelem árucikkei érdekelték); a kereskedők a rossz pénz miatt ezüstöt hoznának be Anatóliából; az arany áremelkedése az ezüstpénzek hamisításához vezetne, ami aztán megnehezítené a kincstári jövedelmek behajtását. A pasa az ellenvetések hatására a régi rendszer fenntartása mellett döntött, s inkább az ezüstöt árusította ki jó pénzért (dirhemét 4,5 oszmániért).⁴⁶

Ez az eset világosan mutatja, milyen dilemmákkal nézett szembe a kormányzat, amikor hozzányúlt az alapvető pénzekhez. Számunkra itt az a lényeges, hogy már 1585 előtt is elképzeltetőknek tartotta oly módon akadályozni a pénzek kiáramlását, hogy lerontja azok minőségét, és ezzel nem kívánatos árucikké teszi a kereskedők szemében. És ami még fontosabb: bár tisztán látta, hogy a pénzrontás elkerülhetetlenül áremelkedést, csempészetet és hamisítást von maga után, a nemesfém benntartása érdekében ezt a áldozatot is hajlandó lett volna vállalni.

5. Ezek után térjünk vissza ismét az 1585-89-es leértékeléshez, és tegyük mérlegre az elmondottak fényében. Nyilvánvaló, hogy a művelettel az oszmán irányítók több problémát kívántak egyidejűleg orvosolni. Nem lehet kétséges, hogy a legégetőbb gond megoldására, az állam fizetési kötelezettségeinek teljesítésére nemigen adódott más eszköz, mint az akcsérontása, hiszen a kincstárnak leginkább ezt a pénzt állt módjában manipulálni. Úgy tűnik azonban, hogy az árfolyam-politikával kissé túllőtt a célon. A másik nagy probléma, hogy a nemesfémáramlás befolyásolása érdekében alulértékelt az akcsét, amivel olyan ördögi körbe került, amelyből nemigen tudott kikecmeregni. Az oszmán közönség ugyanis nem vette figyelembe az állam óhaját, és a gurust valódi értékén adta-vette. Emiatt az akcsét állandóan rontották, hamisították, sőt kivitték az országból, ami újabb és újabb korrekciós állami leértékeléseket kényszerített ki. A kivitelben szerepet játszott az is, hogy a devalvációval az állam az ezüst-aranyár korábbi 10-11:1-es arányát egy időre 13:1-re módosította, ami ahelyett, hogy visszafogta volna, további nagy lökést adott az ezüst keleti exportjának és csempészetének, mivel ott az ezüstnek magasabb volt az ára (Indiában például 9:1).⁴⁷ Lehet, sőt biztos, hogy 1585 után a korábbinál sokkal több gurus érkezett a birodalomba,⁴⁸ és keve-

⁴⁶ Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar, 888, 320b. A parára vonatkozó adatok: Sahillioglu 303. 9. táblázat és Pamuk 958. Nem sokkal később aztán mégiscsak végrehajtották a tervet (vagy valami hasonlót), mert 1564-re a para összsúlya 1,054 g-ra, ezüsttartalma pedig 0,731 g-ra (70%-os tisztaságúra) csökkent.

⁴⁷ Kafadar 383. Vannak, akik összefüggést látnak az oszmán reform és ama talányos perzsa leértékelés között, amely egyesek szerint az oszmán előtt, mások szerint azzal egyidejűleg zajlott le. Velencei forrás alapján Johann Wilhelm Zinkeisen (és őt követve Braudel) azt írta, hogy az oszmánok a sahot utánozták: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. III. Gorha, 1855. 802-803. Niels Steensgaard (Carracks, Caravans and Companies. The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century. København, 1972. 419-20.) azonban csak 1593-94-ben találta nyomát ilyen műveletnek.

⁴⁸ Mégpedig azért, mert az Amszterdamba befutó amerikai ezüst egy része Lengyelországon át szintén az Oszmán Birodalomba kötött ki. A lengyel kereskedőknek ugyanis nem volt más csereárujuk, amit felkínálhattak volna. A lengyel pénzkivitel kezdeteire lásd Kolodziejczyk, Dariusz: The Export of Silver Coin through the Polish-Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade. Turcica, 28. 1996. 105-116.

sebb arany ment nyugatra, de a Kelet javára mutató árfohamkülönbség és a jó akce el-
tűnése következtében végső soron nemhogy csökkent, hanem éppenséggel növekedett a fém-
és pénzhány, ami így a vártól jóval nagyobb inflációt okozott. Ebben része volt annak is,
hogy a reform elhúzódott, vontatottan haladt, majd megrekedt az akce bevonása és ki-
bocsátása; ráadásul sokféle pénz forgott egyidejűleg, ami rendkívül elbátortalanította a piac
szereplőit. Különösen a kereskedelmi utaktól távol eső területek szenvedtek sokat, mert ezek
továbbra is az akcára voltak utalva, de a csökkenő, majd csaknem teljesen leálló pénzverés
mellett igen nehezen tudtak megfelelő minőségű fizető eszközöz jutni.⁴⁹ Súlyosbította
a helyzetet, hogy ez idő tájt sorozatban igen rossz terméseket takarítottak be, s hogy az ál-
lam a nem szűnő pénzhány miatt gyors ütemben tért át a pénzadók követelésére.⁵⁰

Mindent összevetve: véleményem szerint az Oszmán Birodalom monetáris zavarai az
1580-as években elsősorban a túlméretezett bürokrácia és hadsereg ellátásának nehézségei-
ből fakadtak. A költségek lefaragására az adott viszonyok között nem kínálkozott más út,
mint az akce rontása. Ezt a módszert, illetve a mesterséges árfoham kialakítását az állam
ugyanakkor a fémáramlás szabályozására is felhasználta. A viszonylag olcsó amerikai ezüst
(pontosabban az európai ezüstpénzek) megjelenése szintén zavarokat okozott, mivel az
oszmán kormányzatot arra ösztökölte, hogy inkább a nemzetközi kereskedelembe mozgó
pénztömegből próbálja megszerezni a birodalom fémszükségletét. Ez azonban a korábnál
sokkal inkább kitette a nemzetközi árszponyok és árumozgások változásainak. Az 1585-89-
es leértékelés az első olyan oszmán pénzügyi intézkedés volt, amely ceket az összetett
problémákat egyidejűleg kívánta kezelni. A választott módszer azonban nem volt alkalmas
erre, az egymással is ütköző célok között nem sikerült összhangot teremteni, s gyanítható,
hogy a kormányzat nem is látta át az intézkedés összes lehetséges következményeit. Így
a gyógymódnak szánt pénzrontás/leértékelés olyan pénzügyi átrendeződést indított el, ame-
lyet az állam egyre kevésbé volt képes ellenőrzése alatt tartani. Mindenesre a bajok belül
kezdődtek, amire a nemzetközi folyamatok csak rásegítettek.

Kegésztés

Alig tettem pontot e tanulmány végére, amikor Isztambulban megjelent Şevket Pamuk
oszmán pénztörténeti monográfiája, amely a téma legalaposabb és legkiegyensúlyozottabb
feldolgozásának tűnik. (Osmanlı İmparatorluğu'nda paranin tarihi. Tarih Vakfı Yurt
Yayınları, 73. İstanbul, 1999 áprilisa). Futólag áttekintve a munkát (főleg annak az általam
tárgyalt korszakra vonatkozó fejezeteit), megállapíthattam, hogy Pamuk eredményei érdem-
ben nem módosítják a fentiekben kifejtetteket. Végezetül szeretnék köszönetet mondani
Pach Szigmond Pálnak, Engel Pálnak, Buza Jánosnak és Dávid Gézának értékes észrevéte-
leikért.

⁴⁹ Faruqi, Suraiy: Town Officials, *Timar*-Holders, and Taxation: The Late Sixteenth Century Ottoman
Crisis as Seen from Çorum. *Turcica*, 18. 1986. 82. Faruqi: Counterfeiting 285.

⁵⁰ Az 1590-es évek legelején a pénzügyigazgatás alapvető módszerével, a szandzsákösszeírásokkal is fel-
hagyott (erre egy másik tanulmányban szeretnék kitérni). Az akce zavaros helyzete arra ösztönözte az
emberket, hogy pénzügyi műveleteiket inkább a nagyobb, megbízhatóbb pénzekhez kössék (ún.
linkage-elv, lásd Gerber 321.), ami egyébként már a 16. század elején is megfigyelhető volt (lásd
Akdağ II. 243., 396-397.). Ez végül is egybeesett a kormányzati szándékokkal, de értelemszerűen csak
siettetre az akce bukását, és növelte az inflációt.

FODOR, PÁL

*On the crisis of the Ottoman monetary system in the 16th century
(notes on the depreciation of 1585/1589)*

Some of the scholars who have studied the main causes of the Ottoman monetary problems have found them rooting in international movements of precious metals (the abundance of silver, or, on the contrary, the scarcity of precious metals), while others have opted for the unsteady state of the solvency of the state. The author of the present paper also has surveyed the figures of the available state budgets from the 16th century, and these data clearly indicate that the positions of the central treasury were continuously deteriorating during the fifty years before 1582/83, especially after 1548. The accounts show that the “special war-taxes”, levied every year after 1576, were the only factor that had kept the budget from sliding in deficit much earlier. Despite the increasing taxes, in 1583 state finances got to a point where balance was to collapse. It was indicated by the fact that the exchange rate of *akçe* against gold in the free market fell to unprecedented depths as a result of financial pressure.

The *Porte* wished to handle the crisis within a “monetary reform”, which essentially consisted in devaluating the *akçe* by 100% as against the Ottoman and Venetian gold, and the *guruş*, a large size silver of western origin, its silver content also reduced by 44%. One of the purposes, probably the primary purpose, of the manoeuvre may have been to have as many as possible *akçes* at the disposal of the treasury since most of the army was paid with this money. *Akçe* becoming cheaper than *guruş*, the Ottoman financial government thus tried in 1585/89 to have society pay its debts in *guruş* rather than in *akçe* in the future. However, the laws of the market would soon establish a trading rate between the *akçe* and the other means of exchange, and so the “reform” slipped from the hands of the government. To sum it up, the monetary problems of the Ottoman Empire in the 1580s were caused by the difficulties of providing for a bureaucracy and an army both rather oversized. The only way to cut back public expenses in the circumstances seemed to be the debasement of the *akçe*. The appearance of the comparatively cheap American silver (or, more precisely, European silver coins) was another source of trouble because it moved the Ottoman government to try to meet the demand of the empire for metal from the mass of money moving in international commerce. This, however, exposed it to a larger extent to the changes in international prices and movement of goods. The depreciation of 1585/89 was the first Ottoman financial measure that attempted to handle these complex problems simultaneously. But the method was not fit for that, no harmony could be established among conflicting goals, and it is fair to say that the government itself never foresaw all the possible consequences of the operation. Thus, the debasement/devaluation, meant to be a therapeutic measure, started a series of monetary rearrangements that the state was increasingly unable to control. The problems started at home, and the international processes only deepened them.